

Estudo sobre o patrimonio cultural da Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés

Edita: Xunta de Galicia

Consellería de Medio Ambiente e Ordenación do Territorio

Lugar: Santiago de Compostela

Ano de publicación: 2016

D.L: C 224-2016

Textos: UTE Feitoría Verde, S. Coop. Galega-MaOs Innovación Social, S. Coop. Galega
(Irene Baspino Fernández, María Abelleira Fontán, Óscar Senra Gómez,
Paula Lubián Fernández e Xiana Iglesias Villaverde)

Fotografías: César Vilasánchez López

Capa: MaOs Innovación Social, S. Coop. Galega

Diagramación: Miguel Durán Bermúdez

Colaboracións: César Vilasánchez López, Francisco Ameixeiras Sánchez,
José Antonio Amoeiro Mosquera

ESTUDO sobre o
PATRIMONIO CULTURAL
da Reserva da Biosfera
Transfronteiriza
GERÊS-XURÉS

ÍNDICE

Prólogo	9
Presentación da Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés	13
Presentación do traballo de estudo, análise, diagnose e posta en valor e divulgación do patrimonio cultural material e inmaterial da RBTGX	17
Valores e experiencias, o patrimonio vivido da RBTGX	23
O Xurés, unha paisaxe chea de paisaxes	53
Fichas de patrimonio material e inmaterial	59
Sobre as fichas seleccionadas	61
Fichas: Xenéricas	63
1 de abril	65
A casa tradicional	66
Adegas e minas	67
Airas ou eiras	68
As picas	70
A veceira	71
Canastros	73
Carbón de torgo	75
Castros	76
Chivanas e currais	78
Fontes, lavadoiros e bebedoiros	79
Formas tradicionais de organización comunitaria	80
Fornos	82
Foxos do lobo	83
Herbas e plantas medicinais	85
Mámoas	87
Medicina tradicional	89
Metroloxía tradicional	91
Minas de volframio	92
Muíños	94
O contrabando no Xurés	95
O entroido	97
O oficio de ferreiro	100
O oficio de serranchín	101
O oficio de tecelá	102
Os tellados de colmo de centeo	103
Petos de ánimas	105
Socalcos ou arribadas	106
Técnicas tradicionais de caza e pesca	108
Xogos tradicionais	109

Fichas: Gastronomía	111
A forquella	113
A raposa e a raposa do pau (sobremesas)	114
Arroz do forno	115
Bica da verza	116
Bica ou bolo da pedra	117
Elaboración do licor café	118
Elaboración do requexo	119
O bucho (sobremesa)	120
O ciclo do pan	121
O chourizo gordo, o salchicho e a figadeira	123
O relón	124
O roscón	125
Fichas: Vestimenta	127
As chancas e as abarcas	129
A corozza	130
O curucho ou carapuzo	131
O mandil de picote	132
Fichas: Lendas	133
Lenda das serpes	135
Lenda da Pía da Moura	137
Lenda do lobo da xente	138
Lenda do encanto do Salgueirón	139
Lenda da Casa da Moura	140
Lenda do Coto Redondo e do Coto Furado	142
Lenda das sete virxes	143
Lenda do Purgatorio ou das Porcarizas	144
Lenda da Cacharra e do Andrés de Muíños	145
Rito da Ponte Pedriña	146
Fichas: Concello de Bande	147
Campamento romano de Aquis Querquennis	149
Carballos da sementeira	150
Danza branca de Güín	151
Faustino Santalices	152
Igrexa de Santa Comba de Bande	153
Petróglifos do Monte Areeiro	154
Pozas de aire ou de enxeño	155
Termas de Bande	156
Troteiros de Bande	157

Fichas: Concello de Calvos de Randín	159
Calvario de Vilariño	161
Castelo da Picoña	162
Igrexa parroquial de Santiago de Rubiás	163
O Camiño privilexiado	165
O Couto Mixto	166
Pazo de Randín	168
Fichas: Concello de Entrimo	169
Cortes da Carballeira	171
Danzas e músicas de Olelas	173
Galáns e madamitas	174
Igrexa de Santa María A Real	176
Muíños na corga do Porto do Medio	177
Núcleo singular de Olelas	178
Pazo dos Represa	179
Ponte Vella do Pacín	180
Fichas: Concello de Lobeira	181
Casa familiar do etnógrafo Xaquín Lorenzo "Xocas"	183
Conxunto do núcleo da Fraga	185
Ermida de Nosa Señora do Viso	186
Pazo de Santa Baia	188
Peto de ánimas de Senderiz	189
Romaría do Viso	190
Fichas: Concello de Lobios	191
Casa da Escusalla	193
Ermida de Nosa Señora do Xurés	195
Mansión romana de Aquis Originis	197
Parroquia da Cela	199
Vía Nova, a Xeira (tramo Baños-Vilameá)	201
Fichas: Concello de Muíños	203
Cabreiro	205
Casiña da Moura	206
Outeiro de Calavadre	208
Aldea do Salgueiro	210
Camiño da Raíña Santa	212
Fonte do Santo	213
Coto dos Ladrós	214
Ruta Variante do camiño das feiras	217
Ruta Os camiños das veceiras	222
Ruta transfronteiriza BTT Maus de Salas-Couto Mixto	226
Agradecementos a informantes e especialistas	231
Equipo de traballo	237
Bibliografía	238

Patrimonio inmaterial. Formas de organización tradicional.
Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés.

Elementos materiais e/ou inmateriais conexos: Construcións para o pastoreo: chivanas e currais.
Os traballos comunitarios e a implicación da comunidade.

Orixe percibida: Xestión comunal do gando dunha parroquia ou lugar.

Executante/s, intérprete/s e outras persoas depositarias: Todas as persoas.

Modos de transmisión: Non se transmite. O despoboamento do rural e o abandono das formas de vida que lle son propias incidiron na diminución do número de reses que existe na zona e, por tanto, na perda do pastoreo colectivo.

Estado do elemento e posibles ameazas: Despoboamento do rural e perda dos sectores económicos ligados. Ao desaparecer as veceiras, a única forma de transmisión é oral aínda que está en retroceso por ser unha actividade inexistente na actualidade.

Viabilidade/Disponibilidade dos elementos materiais, inmateriais e recursos conexos: Escasa.

Medidas de salvagarda adoptadas: Procesos de recuperación da memoria colectiva e bibliografía especializada.

Comunidades concernidas: Toda a comunidade.

Referencias bibliográficas, audiovisuais e arquivísticas:

- López Cuevillas, F.; Lourenzo Fernández, X. (2005): *Vila de Calvos de Randín*. Santiago de Compostela, Centro de Cultura Popular do Limia. Ed. orixinal: Vila de Calvos. Notas etnográficas e folklóricas. Santiago de Compostela, Seminario de Estudos Galegos, 1930.
- Lourenzo, X. (1959): *O pastoreo na Serra do Leboeiro*. Separata das Actas do Colóquio de Estudos Etnográficos Dr. José de Leite de Vasconcelos. Vol.I. Porto.

A veceira foi un sistema de xestión comunal do pastoreo de gando habitual nas serras da Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés. A pesar de que se rexistran casos de pastoreo no que cada unidade familiar pastorea o seu propio gando, o máis frecuente é o sistema de veceiras. Aínda que presenta variantes nos diferentes lugares onde se practicaba, de maneira xeral a veceira consiste en xuntar todo o gando dun lugar ou parroquia nun único rabaño e por rolda, segundo a quenda que lle toque a cada unha das casas, subilo ao monte para pastorear. A persoa -ou persoas (normalmente eran dúas)- encargada de guiar a res (o conxunto de gando) recibe o nome de pegureiro e designábase en xunta de veciños de común acordo.

O pegureiro, en función do tipo de gando que levaba e da estación do ano, podía ficar a durmir no monte ou non. O habitual era ficar a durmir no pastoreo de vacas e bois e facer xornadas dun día no caso das ovelas e das cabras. Ao tempo que se permanecía na serra ao coidado do gando denominábase a vixía e para controlar a quen lle tocaba cada vixía, había en cada parroquia un alcalde pedáneo. Este alcalde pedáneo tiña en cada lugar o seu vigairo, como representante, quen lle axudaba nos labores de xestión dos traballos comunais, neste caso das veceiras, e a controlar o número de animais que subían ao monte de cada volta. Xaquín Lorenzo sinala na súa publicación "O pastoreo na Serra do Leboeiro" (1959) que para levar conta do gando que subía ao monte confeccionábase a "tarxa", un pau no que cunha navalla se fan uns riscos ou marcas conforme o número de cabezas que cada veciño achega á veceira.

No monte, o destino do pegureiro e da res eran os currais, anacos de monte onde abundaban os pastos e que de maneira habitual se pechaban con muros de pedra que servían para a recollida dos animais durante a noite. Para se resgardar o pegureiro, no curral había unha construción pequena de pedra e cuberta de terróns que servía de refuxio durante a noite. Esta caseta denominábase na zona chivana ou cabana e podía ser de maior ou menor envergadura. En ocasións, era unha construción illada no medio do monte ou ben produto dun aproveitamento dos refuxios naturais que deixaban as grandes rochas e pechadas con outras máis pequenas. Porén, tamén restan nos montes restos de conxuntos de construcións deste tipo que forman pequenos lugares hoxe en día abandonados. Unha vez acababa a vixía dun pegureiro substituíase por outro, e así sucesivamente até acabar o tempo de estadia no monte, que polo xeral se correspondía co mes de outubro, aproximadamente. No momento en que a res descendía definitivamente do monte, recontábase o gando e distribuíase entre a veciñanza (a cada quen o seu) e así até o verán seguinte.

CARBÓN DE TORGO

Patrimonio inmaterial. Coñecementos e usos relacionados coa natureza e o universo.
Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés

Orixe percibida: Os traballos de obtención de carbón a partir das raíces da uceira foron moi frecuentes e implicaban ao conxunto da poboación xa que era unha forma relativamente doada de gañar diñeiro.

Executante/s, intérprete/s e outras persoas depositarias: Mulleres e homes en xeral vinculados aos traballos da agricultura e a gandería.

Modos de transmisión: Durante o tempo que se mantivo este traballo, a transmisión era por contacto directo, a través de presenciar os traballos de elaboración do carbón durante o proceso de elaboración.

Estado do elemento e posibles ameazas: Ao deixar de haber demanda de carbón deste tipo abandonouse a práctica e ao non se realizar estes labores, deixou de se transmitir.

Viabilidade/Disponibilidade dos elementos materiais, inmateriais e recursos conexos: Boa.

Medidas de salvagarda adoptadas: Recollida de información, estudo, conservación e difusión.

Polo demais, esta práctica non está vixente.

Comunidades concernidas: Todas as persoas.

Referencias bibliográficas, audiovisuais e arquivísticas:

- Lorenzo Fernández, X. (1983): *Os oficios*. Biblioteca básica da cultura galega, Volume 14. Editorial Galaxia.

A obtención de carbón dos montes nas serras que conforman a Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés supuña unha contribución importante á economía das familias da zona. Na súa elaboración participaban homes e mulleres indistintamente e os traballos realizábanse tanto no verán como no inverno.

O proceso era o seguinte: buscábanse, primeiramente, raíces de uceira (o torgo) que puidesen quedar dalgunha queima, xa que desta forma se evitaba ter que limpar as ramas da planta, e arrincábanse coa axuda dunhas aixada ou dunha peta. De non atopar raíces, empregábase a uceira á que lle había que limpar a parte aérea da planta, pois o necesario para a elaboración do carbón era exclusivamente a raíz. Unha vez reunido o torgo, facíase un buraco na terra con petas e aixadas duns 0,5 metros de fondo e dous de diámetro, púñanse dentro as raíces e prendíaselles lume. Deixábase queimar até facer brasa e, nese momento, abafábase o lume con terra por riba. Púñaselle terra suficiente para evitar que entrase osíxeno e a cobertura tiña que estar perfectamente repartida para cubrir posibles ocos. Unha vez feito este labor, deixábase repousar até a mañá seguinte, que se volvía ao monte para recoller o carbón e preparar unha cova nova. Ao recoller o carbón había que, primeiro, limpar de maleza e terra unha área próxima á cova onde se estaba a preparar o carbón. Esta área recibe o nome de eira e para ela é para onde se separa o carbón cando se retira a terra que cubría a cova. Nesta eira déixase arrefriar o carbón entre tanto se prepara máis para o día seguinte e, unha vez frío, límpase ben, gárdase en sacos e trasládase até o lugar onde o recollen en camións para a venda. Segundo Xaquín Lorenzo, anterior á recollida en camións, eran os propios carboeiros quen vendían o seu produto en vilas e cidades.

O CONTRABANDO NO XURÉS

Patrimonio inmaterial. Coñecementos e usos relacionados coa natureza e o universo.
Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés.

Elementos materiais e/ou inmateriais conexos: Os camiños do contrabando polo monte. A lenda da luciña da Illa (Entrimo), múltiples historias sobre o contrabando e persoas destacadas: o bando-leiro Tomás das Quingostas e contrabandistas como o Peto, os Crespos, o Caín ou Pepe o Raxado. Orixe percibida: Crese que o contrabando existiu desde que hai fronteira e que foi máis importante nas épocas de fame, como na posguerra ou durante a Segunda Guerra Mundial no caso do volframio.

Modos de transmisión: Oralmente e mediante publicacións.

Estado do elemento e posibles ameazas: A práctica do contrabando a pé ou con bestas polo monte desapareceu. A desaparición da práctica e a súa asociación con épocas de necesidade.

Viabilidade/Dispoñibilidade dos elementos materiais, inmateriais e recursos conexos: Algúns dos camiños do contrabando seguen abertos e en uso, sobre todo como rutas de sendeirismo, aínda que moitos outros están pechados ou sen marcar. Só algúns camiños están a ser recuperados e a despoboamento da zona facilita a perda da memoria sobre a historia do contrabando e a súa repercusión na cultural da zona.

Medidas de salvagarda adoptadas: Están a recuperarse e sinalizarse algúns dos camiños grazas á implicación de persoas e asociacións locais e dalgunhas administracións. Tamén existen novos estudos e publicacións que recollen a memoria e historia do contrabando da zona.

Referencias bibliográficas, audiovisuais e arquivísticas:

- Sánchez González, D. (2012): *“O fenómeno do contrabando na provincia de Ourense”*, en II Xornadas de novos investigadores. Campus de Ourense, Facultade de Historia. Dispoñible en: <<http://tv.uvigo.es/gl/video/mm/17170.html>>, [13/01/2016].
- Domingues, J.; Rodrigues, A. (2009): *“Contrabando pela raia seca dos montes Laboreiro”* en Boletim Cultural de Melgaço, pp. 225-250. Consultado en: <http://www.academia.edu/6875462/_Contrabando_pela_raia_seca_dos_Montes_Laboreiro_>, [14/12/2015].

Desde tempos inmemoriais o contrabando tivo moita importancia nos concellos galegos e portugueses da Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés. Se dos seus comezos (talvez desde que existe a fronteira ou “raia seca”) case non se garda memoria escrita, o seu final é tan recente que non se dá por morto de todo, habendo quen di que simplemente se transformou e que, ao non haber fronteiras, é por estrada e imperceptible. Aínda así dáse por certo que a finais dos anos 80 ou comezos dos 90 do século XX xa case non había contrabando, tamén coñecido como “ramboia”, nome aínda vivo na memoria dalgunhas persoas maiores tanto da parte galega como da portuguesa. A orixe do nome hai quen di que talvez proveña da expresión “ir de ramboia”, utilizada para describir cando se ía mocear de aldea en aldea á noite: se os homes encontraban a Garda Civil á noite por un camiño para disimular dicían que estaban de ramboia, moceando.

O contrabando viña normalmente de Portugal para Galicia e era de case todo tipo de produtos (vacas, café, porcos de cría, aceite, arroz, bacallau, chaquetas de coiro, arados de ferro, xabón, ovos, etc.), sendo o produto estrela o café. Nalgúns casos había contrabando de ida e volta: enviábanse teas e volvían xa como prendas. Nos anos 30 do século XX comerciábanse moitos produtos básicos: comida, ovos, azucre, arroz, xabón, carretes de fío (sobre todo durante o racionamento) e tamén cobre, papel fotográfico, limas de aceiro (anos 40). Nos anos 60 e 70 mesmo houbo contrabando de persoas porque portugueses fuxían para non ter que ir á guerra de Angola, indo para Ourense e de alí ían para Francia. Durante a Segunda Guerra Mundial houbo moito contrabando de volframio, rexístrase neste caso a “lenda da luciña” na Illa (Entrimo) sobre unha nena que morreu nun desprendemento na mina de volframio e que o seu espírito saía polas noites andar polo monte cun candil, aínda que se cre que realmente as luces eran de contrabandistas do ‘minerio’. Xa nas últimas décadas fálase de contrabando de bananas ou produtos electrónicos.

A maior parte do contrabando era a pé, con ou sen bestas de apoio, e existían moitos camiños polo monte para unir as vilas galegas e portuguesas. Na memoria aínda seguen vivos moitos deles, por exemplo: o de Guende para Pitões, de Salgueiro tamén para Pitões, de Bouzas para Parada, o que pasa por Vilela para Castro Leboreiro, de Mugueimes para Tourém (‘Tourei’ na fala local) ou para a Madalena pasando por Lobios. Ás veces facíase a troca nos marcos entre territorios, aínda que o máis frecuente era chegar a Portugal, onde se ía ás tendas e comprábase o produto que despois se pasaba para a parte galega, ás veces para consumo propio, outras para revenda polo miúdo ou mesmo por xunto. Destas últimas transaccións fica o recordo dos “vendín”, como o equivalente a unha nota de entrega ou factura de compra. Era moi frecuente o traballo de “pasador”, cargando sacos de café para outras persoas por un xornal. Co tempo tamén houbo contrabando a gran escala desde Galicia até Portugal, mesmo con idénticos produtos mais á inversa: arroz, café, etc. En función dos prezos o contrabando era cara a un lado ou cara ao outro. Vendíase moito no mercado de Celanova e en feiras como a de Bande. Baixaba moita xente da cidade a mercar. Nos anos 40 e 50 tamén había quen collía o autobús para Ourense, onde vendían os produtos, habendo condutores participando da rede.

Tense o recordo de como a Garda Civil disparou contra contrabandistas, chegando a matar, aínda que tamén existían gardas e “guardinhas” (de Portugal) que participaban do contrabando. O risco era maior ao facer contrabando polos camiños do monte, cargando ás costas (desde sacos de café a arados de ferro), que é do que máis memoria se ten e sobre o que máis historias se contan. O contrabando con camións, menos arriscado e de maior volume, xa comezou na posguerra. Hai moitas detencións rexistradas durante anos con acontecementos importantes: a Segunda Guerra Mundial, a ditadura de Primo de Rivera, a crise económica do 29, etc. Tamén é certo que hai información nesgada, por exemplo durante a guerra civil hai menos expedientes. Danse máis casos de detencións dos anos 58 ao 60, case todas por contrabando de café. Cando detiñan alguén poxaban o burro e máis as cousas requisadas.

Moitas son as historias que se recordan, por exemplo, de sacos de café que se encontran tirados no monte ou de bestas que fan soas o camiño para a casa cargadas co produto e tamén de persoas destacadas, como o bandoleiro Tomás das Quingostas e contrabandistas como o Peto, os Crespos, o Caín ou Pepe o Raxado. A frecuencia deste tipo de historias son un exemplo da enorme extensión e popularidade do contrabando e do ir de ramboia.

XOGOS TRADICIONAIS

Patrimonio inmaterial. Usos sociais, rituais e actos festivos.

Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés

Elementos materiais e/ou inmateriais conexos: Recursos naturais.

Modos de transmisión: De forma oral, en eventos de xogos tradicionais e tamén a través de publicacións.

Estado do elemento e posibles ameazas: O despoboamento e o envellecemento da poboación fan que a transmisión dos xogos estea ameazada.

Medidas de salvagarda adoptadas: Organización de eventos de xogos tradicionais (como en Portugal) e tamén novas publicacións.

Comunidades concernidas: Todas as persoas.

Xogo do marquelo, en Xendive (Lobios).

Con algunhas variacións nos nomes e nas regras, case todos os xogos tradicionais dos que se obtivo referencia nos seis concellos galegos da Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés son os mesmos. Na maior parte dos casos utilízanse recursos naturais existentes (pedras, paus, etc.), xogábanse case todos no exterior e tendían a ser xogos colectivos moi interactivos. En ocasións encontramos unha división clara de xénero, aínda que as persoas de máis idade afirman que antigamente as mulleres xogaban a todos aqueles xogos que máis tarde se identificaron como tipicamente masculinos (caso, por exemplo, da billarda ou da porca). Destacamos os seguintes:

- Billarda (palán en Entrimo). Coas mesmas regras habituais en toda Galicia, tiña unha grande extensión.
- Porca (garrancha en Calvos). Xogo que se podía encontrar por todo o Xurés e tamén noutras zonas da Baixa Limia. Cada xogador ten un pequeno buraco no chan no cal deben ter metido o seu pau; ao mesmo tempo hai un xogador que non ten buraco propio, e que é chamado de “porqueiro”, cuxa misión é meter a “porca” (neste caso unha piña) nun buraco que está no centro, empurrándoa co pau. Os demais deben impedirlo botando a porca para lonxe cos seus paus. Ao facelo desprotexen os seus propios buracos, nese momento é cando o porqueiro pode meter o seu pau nun dos buracos desprotexidos, e é aí que deixa de ser porqueiro e pasa a selo a persoa que perdeu o seu buraco.
- Truque ou Troco. Debúxase no chan un circuíto de seis cadrados pegados entre eles, tres a cada lado, e que están coroados por un semicírculo. O xogo consiste en ir empurrando á pata coxa unha pedra por todos os cadrados, facendo a curva no semicírculo. Antes de comezar lánzase a pedra desde fóra do primeiro cadrado, e comézase desde onde caia. Se cae fóra do circuíto, pérdese. O cachoupé é como se lle chama a ir dándolle á pedra á pata coxa.
- Foca. Igual ao xogo das bólas mais con bugallos pequenos de carballo. Recibe o nome do burato onde hai que meter o bugallo.
- Xogar á pedra ou ás pedriñas. Cóllense 5 pedras e fanse diversos xogos coas mans, como lanzar unha ao ar e antes de caer hai que, coa mesma man que se lanzou, tentar meter as outras pedras entre os dedos da outra man, que está pousada contra o chan facendo unha ponte.
- Carpinteiro e pedreiro (cantiños en Calvos de Randín). Versión tradicional do tres e raia. Unha persoa xogaba con pedras (pedreiro) e outro con paus (carpinteiro).
- Fachucos. Pelexa con fachucos (presa de palla atada que se acende para alumar) entre veciños de Queguas e de Venceáns.
- “Zurro, zurro, pico, palma”. Xogo de saltar sobre alguén que está colocado con brazos e cabeza para abaixo. Bérrase “Zurro, zurro, pico, palma” e quen está embaixo ten que adiviñar se ten enriba unha nena ou un neno.
- Marquelo. Xogo practicado cando se ía ao monte co gando. O marquelo é o nome que refire as pedras achantadas na terra e que hai que tumbar desde unha certa distancia. As lanchas son as pedras (normalmente collidas no río e pulidas pola erosión da auga e de forma plana) coas que se tira o marquelo. Xógase por parellas. Hai que chegar a 24 puntos para gañar. Se tiras o marquelo son 8 puntos. Se ninguén o tira, leva 4 puntos quen máis se achegou a el. No caso de que ambos os equipos dean no marquelo nunha mesma xogada, anuláanse os puntos. Sobrevive grazas á veciñanza de Xendive (Lobios) que organiza partidas en determinadas ocasións.
- Canastros de casulos. Colocar os carozos do millo (casulos) para ver quen chega máis alto. Comézase colocando 4 casulos en forma de cadrado no chan. Pouco a pouco vanse colocando novos casulos enriba dos que xa hai tentando que non caian.

ELABORACIÓN DO LICOR CAFÉ

Patrimonio inmaterial. Técnicas artesanais tradicionais.

Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés

Elementos materiais e/ou inmateriais conexos: Café, augardente, azucre.

Orixe percibida: As xeracións máis novas identifican o licor café como sendo orixinario doutras zonas da provincia, mais segundo informacións recollidas das persoas máis anciás, existe memoria viva da elaboración de licor café na zona no primeiro cuarto do século XX, sendo que nalgún caso a tradición viña xa cando menos dos avós, o cal por tanto leva ao século XIX as orixes das que existe memoria indirecta.

Executante/s, intérprete/s e outras persoas depositarias: Todas as persoas.

Modos de transmisión: Oralmente, por tradición familiar ou recollendo receitas de diversas fontes (escritas, audiovisuais, etc.).

Estado do elemento e posibles ameazas: Boa, ningunha ameaza evidente.

Viabilidade/Dispoñibilidade dos elementos materiais, inmateriais e recursos conexos: O augardente ten en moitos casos que ser comprado xa que apenas se produce na zona. O café foi durante boa parte do século XX un dos produtos que máis se traía de contrabando desde Portugal.

Comunidades concernidas: Todas as persoas.

Referencias bibliográficas, audiovisuais e arquivísticas:

- DeHistoria: *Historia breve do licor café*. <<http://www.dehistoria.net/wp-content/uploads/2015/02/historialk.pdf>> [13/01/2016].

Como no resto da provincia de Ourense, nos seis concellos da Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés detectouse como tradicional a elaboración caseira de licor café. Segundo informacións recollidas das persoas máis anciás, existe memoria viva da elaboración de licor café na zona no primeiro cuarto do século XX, sendo que nalgún caso a tradición viña xa cando menos dos avós, o cal por tanto leva ao século XIX as orixes das que existe memoria indirecta. A súa elaboración deixou de ser tan común e habitual a partir da Guerra Civil e até os anos 70, cando se volveu popularizar.

Recolléronse varias receitas:

- A máis antiga e recoñecida como a máis tradicional: para media ola (8 litros) de augardente engádese 1/2 quilo de café, 1/2 quilo de azucre e 1 casca de laranxa.
- Outra receita recoñecida como tradicional elabórase con augardente, graos enteiros de café, azucre e noces enteiras sen casca.
- Receita máis moderna traída doutra parte da provincia: 50 gr. de café (por litro de augardente), 300 gr. azucre (por litro de augardente), 1 ou 2 paus de canela, 1 casca de limón ou de laranxa, un pouco de chocolate de facer (metade da libra, máis ou menos).

CARBALLOS DA SEMENTEIRA

Patrimonio material. Inmóble.

Bande (San Pedro). Concello de Bande.

Coordenadas: 42°01'49.5"N, 7°58'35.2"W

Tamaño: Tres carballos centenarios situados na Praza do Campo de Bande.

Extensións: Forman parte do núcleo rural de Bande.

Datación: Trátase de carballos posiblemente con entre 500 e 700 anos de idade.

Estado de conservación, perigos e afeccións: Bo estado. Aínda gozan de boa saúde. Os carballos son elementos singulares do lugar e a propia veciñanza se encarga do seu coidado.

Accesibilidade: Accesibles no núcleo da vila.

Uso actual: Historicamente foron usados para coñecer o momento axeitado no que sementar as patacas, o millo e as fabas.

Tradición oral: Son árbores moi vinculadas coas persoas que habitan Bande e a súa contorna.

Cada carballo agroma en semanas diferentes: Primeiro agroma o do medio e indica o tempo de sementar as patacas. Despois agroma o do norte, e indica o tempo de sementar o millo. Por último o do sur indica o tempo de sementar as fabas.

Referencias bibliográficas, discográficas, audiovisuais e arquivísticas:

- SIOTUGA. Inventario de planeamento municipal. *Plan de Ordenación Municipal do Concello de Bande*. Consellería de Medio Ambiente e Ordenación do Territorio. Xunta de Galicia. <http://www.planeamentourbanistico.xunta.es/siotuga/inventario.php?lang=gl_ES>, [7/12/2015].

Tres carballos de entre 500 e 700 anos, situados na praza de S. Roque, no núcleo de Bande que tradicionalmente foron usados pola veciñanza como calendario natural para saber o tempo de sementar as patacas, o millo ou as fabas segundo o tempo de agromar as follas de cada un deles. Os tres carballos foron incluídos no Catálogo de Árbores Senlleiras de Galicia en abril do 2008 grazas ao labor da Asociación Carballos da Sementeira.

Os carballos da sementeira de Bande.

POZAS DE AIRE OU DE ENXEÑO

Patrimonio material. Inmóble.

Vilela, Concello de Bande.

Coordenadas: 41°59'33.3"N, 7°58'54.9"W

Tamaño: Pequeno estanco cunha peza clave tallada nun bloque de granito.

Extensións: Formaban parte de primitivos sistemas de regadío de campos e cultivos.

Datación: Talvez a partir do século XVII.

Estado de conservación, perigos e afeccións: Mala, a maioría perdidas e non localizadas. As asociacións locais como a Asociación Sementeira, de Vilela, está loitando pola busca, recuperación e catalogación destes valiosos elementos de enxeñaría popular. No ano 2015 colocouse un panel e limpouse unha próxima ao lugar de Cimadevila (ou Vilela de Arriba).

Accesibilidade: O abandono do medio de vida rural hai tempo que fixo esquecer estes antigos sistemas de regadío.

Uso actual: En desuso como elemento funcional. As poucas que se localizaron son xa pezas arqueolóxicas que poden funcionar como elementos de coñecemento do que foi a cultura rural para o seu uso como recurso cultural e turístico no parque da Baixa Limia-Xurés. Apenas queda xente que coñeza xa como funcionaban.

As “pozas de aire” ou de “enxeño” eran estancos que se usaban para regar campos e cultivos, principalmente na zona da Limia, tendo a particularidade que se abrían para regar cando estaba cheas e pechábanse para encherse cando se baleiraban sen necesidade que interviñese persoa ningunha. Esta obra de enxeñaría hidráulica popular consistía na colocación dunha pía con auga a continuación do estanco, ambos comunicábanse a través dun burato en forma de “V” invertida furado nun bloque de granito e tapado na parte superior. Na parte dianteira de ese estanco colocábanse unha serie de pedras que regulaban o paso da auga en función do seu caudal. Foron mecanismos relativamente comúns até os anos 50, aínda que apenas quede memoria nin rastro deles actualmente.

Imaxe dunha poza de aire destapada en Vilela (Bande).

Imaxe dunha poza de aire en Vilela (Bande).

Imaxe próxima dunha poza de aire destapada en Vilela (Bande).

GALÁNS E MADAMITAS

Patrimonio inmaterial. Usos sociais, rituais e actos festivos.

Concello de Entrimo.

Elementos materiais e/ou inmateriais conexos: Festexos do entroido, en xeral.

Orixe percibida: A orixe do madamito e da madamita é unha expresión de burla das clases populares aos señores e señoras da época. Ridiculizan tanto o seu aspecto como o seu comportamento nunha época, o entroido, en que a transgresión das normas está permitida.

Executante/s, intérprete/s e outras persoas depositarias: Homes e mulleres.

Modos de transmisión: A figura foi completamente recuperada aínda que variou o comportamento cando saen, xa que o farandulleiro xa non tira fariña e borralla aos espectadores nin o madamito dá golpes coa vara.

Estado do elemento e posibles ameazas: Está en proceso de recuperación por parte da comunidade. Unha das ameazas que destacan é a falta de implicación dos homes nos festexos, o que fai que en moitas ocasións sexan as mulleres as que fan de madamito. Existen esforzos manifestos por involucrar as xeracións máis novas nos festexos.

Viabilidade/Dispoñibilidade dos elementos materiais, inmateriais e recursos conexos: Relativamente boa. Boa.

Medidas de salvagarda adoptadas: Fixéronse traballos de investigación e recuperación desta figura e incorporouse aos festexos de entroido do concello.

Comunidades concernidas: Todas as persoas e asociacións locais.

Referencias bibliográficas, audiovisuais e arquivísticas:

- Risco, V. (1962): *"Etnografía: cultura espiritual"*, en Historia de Galiza, t. I. Buenos Aires, Nós.
- Museo do Pobo Galego (2001): *Unidades didácticas. O entroido*. Santiago de Compostela, Departamento de Educación e Acción Cultural. Museo do Pobo Galego.
- Cocho, F. (2008): *O Carnaval en Galicia*. Vigo, Edicións Xerais de Galicia.

A figura do madamito e da madamita do entroido de Entrimo ten a súa orixe na vontade de facer escarnio dos señores e das señoras da época. A intención é imitar aqueles elementos máis representativos da súa vestimenta (como os bolsos, os abanos, a capa nos homes -que neste caso é máis curta do habitual- ou os bigotes) e facer parodia con eles e tamén ridiculizar os seus modais, levando prendas íntimas -como as enaugas- á vista de calquera coa intención de cuestionar o recato das mozas que as usaban ou engalanando os homes con chocas, moi pouco propias dun home serio. O traxe da madamita consistía nunhas enaugas de cor branca con puntillas e encaixe (que normalmente formaban parte da roupa interior das mulleres); unha camisa da mesma cor, que se entende que tamén era interior, cunhas puntillas nos puños; un pano cruzado e atado nas costas; e un sombreiro de palla na cabeza adornado con fitas de cores; medias de encaixe brancas e un veo co que se tapaba a cara. Nas mans levaban unhas luvas brancas e nos pés unhas alpargatas de tea e esparto. Como complemento da vestimenta, cargaban cun bolsiño na man e un abano na outra.

O traxe do madamito compúñase dunha camisa branca con puntillas nas mans, unha garabata vermella (ou de cores, para chamar a atención) e uns calzóns con puntilla, unha capa curta e un faixa na cintura cunhas chocas para atrás. O conxunto completábase cun gorro en cornete adornado tamén con cintas, ao igual que o das madamitas; unha máscara con longos e retorcidos bigotes pintados, unhas medias caladas, unhas alpargatas de esparto e unha vara na man como símbolo do poder e que o madamito emprega coa mesma intensidade que o señor a súa autoridade, baténdolle con ela a quen considerar oportuno. Se ben estas son as vestimentas que se están a recuperar, era habitual que houboese algunha diferenza dun lugar a outro e que os galáns e madamitas de cada lugar tivesen características propias.

Acompañando os madamitos ían os gaiteros tocando diante deles e atrás deles, os farandulleiros, máscaras vestidas de vellos ou de vellas (con roupas vellas) que botaban fariña mesturada con borrallo á xente.

Galáns e madamitas desfilando. Foto cedida por Luz Marina Rodríguez Domínguez.

Primeiro plano dun galán e dunha madamita. Foto cedida por Luz Marina Rodríguez Domínguez.

CASA DA ESCUSALLA

Patrimonio material. Inmóble.

Parroquia de Manín (San Salvador). Concello de Lobios.

Coordenadas: 41°53'12.1"N, 8°08'25.5"W

Tamaño: A área da construción mide aproximadamente 1500 m², a finca onde se localiza é algo maior.

Extensións: En ruínas, o bosque invade o espazo.

Datación: Principios do século XVIII.

Estado de conservación, perigos e afeccións: Avanzado estado de ruína. Só restan os muros en pé. Moitas pezas da casa foron xa espoliadas. Sen unha axeitada limpeza periódica da vexetación que invade os muros, parte do que queda en pé pódese vir abaixo. Os espolios de pedras labradas son un risco constante e xa foi denunciado pola veciñanza. Tamén a procura ao longo do tempo de supostos tesouros agachados axudou ao seu estado actual.

Accesibilidade: Hai boa accesibilidade por estrada ao conxunto.

Uso actual: A falta de sinalización do lugar non impide unha boa afluencia de visitantes atraídos polo aspecto imponente das ruínas e polas súas lendas. Aínda que o 75% é propiedade do estado e houbo proxectos de restaurala para dedicala a uso museístico ou hoteleiro, actualmente estes están paralizados.

Tradición oral: Existen multitude de historias e contos ao redor da Casa da Escusalla, moitas relacionadas con aparicións e bruxas. A lenda máis estendida e que foi recollida de diversas fontes conta que un cura tiña fincas alí e quería facer algo, para o cal contrataba xente en Portugal e como non quería pagar, matábaos. Despois volvía contratar outra xente e volvía matar. Cando en Portugal lle preguntaban polos anteriores traballadores, dicía que fuxiran. Outra versión di que era o Marrequiño (chamado así porque tiña corcova) quen mataba a xente que contrataba para a vendima. Cóntase que na actualidade pola noite se escoitan berros, ruídos e laios, alí onde están enterrados. Na actualidade dise que están ao lado da igrexa pero antes non, xa que a igrexa foi movida por mor do encoro.

Referencias bibliográficas, discográficas, audiovisuais e arquivísticas:

- "Casa da Escusalla", na web Patrimoniogalego.net: <<http://patrimoniogalego.net/index.php/60199/2014/05/casa-da-escusalla/>> [16/01/2016]
- Araujo Fernández, N.[et al.] (2009): *Guía do patrimonio do concello de Lobios*. Ourense, Consellería de Medio Rural / Concello de lobios.
- SIOTUGA. Inventario de planeamento municipal: Plan de Ordenación Municipal do Concello de Lobios. <http://www.planeamentourbanistico.xunta.es/siotuga/inventario.php?lang=gl_ES>, [07/12/2015].

A Casa da Escusalla é unha edificación barroca de principios do século XVIII feita a base de perpiño granítico nunhas partes e cachotaría noutras. Trátase dun edificio en dúas alturas con planta en forma de U cun gran patio interior no que se atopan dúas escaleiras, unha a cada lado da casa. Na fachada posterior pódese ver unha imponente balconada con repisa sobre canzorros de perfil de modillóns. Na entrada principal atópase unha pequena capela relativamente ben conservada dedicada a S. Xosé, tal como reza a inscrición no lintel da porta: "SANTORUM D JOSEPH". Segundo a documentación conservada, a casa foi construída como reitoral polo abade de Manín D. José Martines y Parga, personaxe ao parecer de alto poder económico e que se cre pertenceu a Santa Inquisición. A casa pasou duns clérigos a outros até que pasou a mans privadas tras a Desamortización de Mendizábal. Foi abandonada no ano 1931. Debido ás lendas que hai sobre ela, apareceu en diversos programas de televisión, o cal lle deu aínda máis renome fóra do Xurés.

Ruínas da Casa da Escusalla (Lobios).

O CABREIRO DE VILAR DE CAS

Patrimonio inmaterial. Usos sociais, rituais e actos festivos.

Vilar de Cas, parroquia de Souto de Limia (Santa María). Concello de Muíños.

Elementos materiais e/ou inmateriais conexos: Vestimenta e aspectos relacionados coa celebración do Entroido.

Orixe percibida: Relacionada coa celebración do Entroido e da importancia da figura dos cabreiros na zona.

Executante/s, intérprete/s e outras persoas depositarias: Veciñanza do lugar de Vilar de Cas, parroquia de Souto de Limia (Santa María), concello de Muíños.

Modos de transmisión: A transmisión xeracional perdeuse mais o Concello de Muíños está a realizar labores de recuperación e difusión da figura do cabreiro.

Estado do elemento e posibles ameazas: O despoboamento do rural, a non transmisión xeracional e a perda de espontaneidade nas celebracións do entroido, concentradas nos núcleos de poboación máis habitados dos concellos, contribuíron á perda dos festexos orixinais e á ausencia de transmisión entre xeracións.

Viabilidade/Dispoñibilidade dos elementos materiais, inmateriais e recursos conexos: O acceso aos materiais para a elaboración do traxe son máis complicados debido á perda do pastoreo de bovinos, o que facilitaba os recursos para a confección da vestimenta e da máscara.

Medidas de salvagarda adoptadas: Existen medidas adoptadas polo Concello de Muíños para a recuperación desta figura.

Comunidades concernidas: Orixinalmente veciñas e veciños do lugar de Vilar de Cas, na parroquia de Souto de Limia (Santa María), concello de Muíños.

A orixe da figura do Cabreiro sitúase no lugar de Vilar de Cas (Souto de Limia, Santa María), zona limítrofe coa Limia, onde se dan importantes manifestacións relacionadas co entroido. A máscara quere representar a imaxe dunha cabra, animal típico do pastoreo na zona. Estes animais en que se encarna o entroido son representacións da carnalidade do ser humano. A vestimenta do cabreiro componse de: blusa de liño de cor cru; pantalón de la de cor negra con cintas ricamente bordadas; chaleco de la cor vermello e pasamanaría moi bordada; polainas de cor marfil imitando a cor da cabra, atadas con cintas de semicoiro marrón; capa negra de tipo veludo con cintas de cores; zurrón de semicoiro marrón; faixa en la vermella e por riba un cinto de semicoiro con fibela e chocas; careta con cornos con tecido de imitación cabra en dúas cores, mechón de pelo fino e rafia; e vara e rabo de raposo na man, cos que o cabreiro se metía coas mozas e empregaba para outras falcatrúadas.

Figura co traxe do cabreiro, presente no Concello de Muíños.